

PRZEGLĄD CZASOPISM

Liturgia Sacra 8 (2002), nr 2, s. 379-386

RIVISTA LITURGICA 5–6 (2001); 1–5 (2002)

W zeszycie piątym dwumiesięcznika „Rivista Liturgica” z 2001 r. zamieszczony został przegląd literatury liturgicznej. Przegląd poprzedzono życiorysem francuskiego liturgisty Roberta Amieta, zmarłego w 2000 r., oraz zmarłego w 2001 r. Elio Piateliego, dyrygenta chóru i animatora liturgii synagogałnej w Rzymie. W zeszycie na szczególną uwagę zasługuje obszerny zestaw bibliograficzny na temat *Konsekrowane dziewictwo*, obejmujący opracowania z ostatniego półwiecza.

Zeszytowi szóstemu nadano tytuł *Leggere la Bibbia nella liturgia* („Czytać Biblię w liturgii”). Zamieszczono w nim nową rubrykę *Actuositas*, która jest poświęcona nowym dokumentom liturgicznym. Roberto Fusco omawia w niej, w sposób dosyć ogólny, *Martyrologium Romanum* z 2001 r.

Z kolei Pietro Sorci w dziale *Studi* zamieszcza artykuł *Nella proclamazione delle Scritture l'anuncio del mistero pasquale* („Głoszenie misterium paschalnego w czytaniach z Pisma świętego”). Autor precyzuje najpierw pojęcie misterium paschalnego w świetle *Konstytucji o liturgii świętej*, dalej, opierając się na perykopach biblijnych i pismach Ojców Kościoła, omawia terminy *mysterion* i *sacramentum*, a następnie wskazuje na Kościół, w którym czyta się słowo Boże, na rolę Chrystusa i Ducha Świętego w zgromadzeniu liturgicznym.

Drugi artykuł z działu *Studi* dotyczy czytania Biblii w czasie liturgii (*Leggere la Bibbia nella liturgia*). Renato De Zan podaje najpierw szkic historyczny dotyczący Liturgii słowa, przytaczając opinię, że Ewangelia św. Jana może zawierać w sobie lekcjonarz pierwotnego Kościoła. Najstarsze jednak świadectwo dotyczące Liturgii słowa we Mszy św. jest zawarte w pierwszej *Apologii* św. Justyna (połowa II w.). Na temat czytań w czasie Eucharystii pisze św. Ambroży, św. Augustyn, Apolina-

riusz, Gennadiusz i inni. Pierwsze wiadomości o lekcjonarzach pochodzą z V w. W dalszej części studium autor snuje refleksję na temat relacji „wydarzenia” do celebracji, gdzie istotą jest wymiar chrystologiczny. W swoich rozważaniach powołuje się dosyć często na *Wprowadzenie do Ordo Lectionum Missae*.

Kolejny artykuł poświęcony jest obecności Biblii w Liturgii Godzin (*Presenza della Bibbia nella Liturgia delle Ore*). Giuseppe Crocetti omawia w nim najpierw obecność psalmów w poszczególnych godzinach brewiarzowych, a następnie czytania biblijne. Psalmi są ciągle aktualne i żywotne, gdyż głoszą zbawcze dzieło Boga w Chrystusie. Liturgia Godzin, obejmując psalmy, ukazuje w nich cudowny skarb wiary i poezji. Z kolei czytania spełniają swoją rolę w poszczególnych okresach roku liturgicznego, pogłębiając i aktualizując teologiczną specyfikę tychże okresów.

W dziale *Noty* jest sześć artykułów, z których pierwszy dotyczy czytań synagogalnych z *Tory*, zaś kolejne poświęcone są omówieniu lekcjonarzy różnych rytów.

Paolo De Benedetti wskazuje, że w centrum czytań z *Tory* jest temat odnowienia Przymierza, zaś czytanie nie jest zarezerwowane tylko dla lewitów, ale czytać w czasie liturgii mogą wszyscy wyznawcy. Specjalne czytania są przeznaczone na pięć świąt żydowskich. Obok czytania w synagodze, jest jeszcze czytanie w rodzinie i szkole.

Nicola Bux omawia lekcjonarze Kościołów wschodnich, ze szczególnym uwypatnieniem takich ksiąg, jak *Prophetologion*, *Apostilarion* i *Ewangeliarz*.

Lekcjonarz Kościoła włosko-greckiego i włosko-albańskiego zostaje przybliżony przez Luigiego Fioriti. Lekcjonarz jest wierny tradycji bizantyjskiej i obejmuje trzy księgi: *Profitologhion*, *Apostoła* i *Ewangeliarz*.

W 1976 r. wydany został Lekcjonarz Ambrojański, który składa się z dziewięciu sekcji: sześć z nich odnosi się do okresów liturgicznych, dwie dotyczą świętych i jedna ma związek z mszami „w różnych potrzebach”. Lekcjonarz jest omówiony przez Claudia Magnoliego.

Aktualny Lekcjonarz obrządku hiszpańsko-mozarabskiego omawia Gabriel Ramis.

Z kolei Ermano Genre przybliży lekcjonarze Kościołów reformowanych, które podlegają w tych Kościołach częstej reformie, gdyż można tam spotkać poglądy, iż każde pokolenie powinno kontynuować prace teologiczne i liturgiczne nad reformą i strukturą roku liturgicznego.

Pierwszy zeszyt z 2002 r. zatytułowano *Corpo e rito. Tra incarnazione e divinizzazione* („Ciało i ryt. Między wcieleniem a ubóstwieniem”). W zeszycie są trzy artykuły w dziale *Studi* i sześć opracowań w innych działach.

A. Grillo i G. Mazzocchi opracowali zagadnienie *Il corpo nel pensiero teologico contemporaneo. Nuovi percorsi teorici e prospettive significative per la scienza liturgica* („Ciało we współczesnej myśli teologicznej. Nowe linie teoretyczne i znaczące perspektywy dla wiedzy liturgicznej”). We współczesnej teologii jest widocz-

ny wzrost zainteresowania funkcją ciała, które jest nie tylko „treścią”, ale i „formą” Objawienia i chrześcijańskiej wiary. Autor przedstawia przegląd dotychczasowego dorobku teologii w kwestiach dotyczących ciała i proponuje pewne aspekty teologii ciała. Człowiek celebry, ponieważ jest wyposażony w ciało, które jest strukturalnie symboliczne i religijne. Ciało celebry aktualizację zbawienia w przestrzeni i czasie, i ta celebrycja dokonuje się przez obrzędy i modlitwy. Nasze ciało „jest dla Pana, a Pan dla ciała” (1 Kor 6,13).

Artykuł Carla Cibiena poświęcony jest ewolucji relacji między ciałem i obrzędem (*Corpo e rito: evoluzione di un rapporto*). Autor wychodzi od tekstów biblijnych, ukazując Jezusa w kontekście tematyki ciała. Czyny również odniesienia do dzieł Ojców Kościoła, a szczególne do *Tradycji apostołskiej* Hipolita oraz do *Sakramentarza z Werony*.

Luigi Girardi studiuje zagadnienie *Il corpo celebrante e l'esperienza della salvezza* („Ciało celebryjące i doświadczenie zbawienia”). Według niego, dzisiaj należy zwrócić większą uwagę na wzajemne relacje liturgii i ciała, unikając przy tym niedowartościowania lub przeceniania roli ciała. Liturgia obejmuje czynności, w których człowiek działa wraz ze swoją strukturą psychosomatyczną, przybierając w czasie i przestrzeni postawy obrzędowe, oparte na tradycji Kościoła. Liturgia celebrowana ciałem wymaga, by wspólnota była zdolna wejść w doświadczenie ciała celebryjącego. Do odpowiedniego uczestnictwa w celebrycji należy wiernych stopniowo formować.

Antonella Meneghetti prezentuje studium *Corpo e mistero. Dall'esperienza umana alla prassi celebrativa* („Ciało i tajemnica. Od doświadczenia ludzkiego do praktyki celebrowania”). Chcąc uczestniczyć w Bożych tajemnicach, trzeba być zdolnym do uświadomienia sobie, że stajemy przed „Kimś”. Liturgia jest czynnością symboliczną w przestrzeni i czasie, i prowadzi do kontaktu z drugimi i do przeżywania doświadczenia. Ciało wierzącego jest klamrą łączącą kosmos z istotami żyjącymi, ponieważ może ono otwierać się na świat, na drugiego człowieka i na transcendencję. Czynnności liturgiczne należy rozumieć nie jako fakt intelektualny, ale jako fakt „cielesny”. Obrzędy powinny być sprawowane w taki sposób, by zaangażować w nie wszystkie swoje zmysły.

W *Notach* R. Bracchi pisze o różnych znaczeniach słowa „ciało” (*Sôma – corpus – corpo. Una parola con numerosi significativi*). Rozważa znaczenie i brzmienie terminu w różnych językach, w tym także słowiańskich.

B. Petra przybliży spojrzenie na ciało w teologii prawosławia. W artykule *Il mistero del corpo tra sesto e ottavo giorno* („Tajemnica ciała między szóstym a ósmym dniem”) czyni dosyć częste odniesienia do dzieł O. Clémenta i P. Nellasa. Omawia stworzenie człowieka przez Boga (w szóstym dniu), poświęcając wiele uwagi stworzonemu ciału Adama. W siódmym dniu człowiek upada, a ósmego dnia odnajduje swoje światło w Chrystusie zmartwychwstałym.

M.I. Rupnik pisze o ciele, ubraniu i obrzędzie w Kaplicy *Redemptoris Mater* (*Corpo, vestito e rito nella Cappella „Redemptoris Mater”*). Skupia uwagę na skutkach wcielenia w życiu Chrystusa, ubóstwieniu człowieka i paruzji.

O ciałach przedstawionych w witrażach katedry *Notre-Dame w Chartres* (*Corpi in controluce. Un itinerario di fede nelle vetrate della cattedrale di Chartres*) snuje refleksję Simona Negruzzo.

W sekcji *Horyzonty* Angelo Plumari mówi o włączeniu ciała w celebracje Wielkiego Tygodnia (*Il coinvolgimento del corpo nei riti della Settimana Santa*). Autor koncentruje uwagę na wjeździe Chrystusa do Jerozolimy, na umyciu nóg, przeniesieniu Najświętszego Sakramentu, adoracji krzyża, liturgii światła i liturgii chrzcielnej. Pod koniec artykułu nawiązuje do gestów i postaw ciała w czasie celebracji.

O ikonografii w Kaplicy Sykstyńskiej (*L'iconografia della Cappella Sistina*) pisze C. Chenis, sekretarz Papieskiej Komisji do spraw Dóbr Kulturalnych Kościoła. Artykuł w dużym stopniu bazuje na wypowiedziach Jana Pawła II na temat Kaplicy i jej malowideł. Chrystus przedstawiony w Kaplicy wyraża całe misterium „widzialności niewidzialnego” i jest w jej centrum, zaś człowiek jest ukazany w centrum wszechświata.

W *Dossier* periodyku zamieszczono informacje dotyczące mormonów i negatywnej odpowiedzi Stolicy Apostolskiej na kwestię ważności ich chrztu.

Drugi zeszyt jest zatytułowany *Domenica: aprire il tempo a Cristo* („Niedziela: otworzyć czas dla Chrystusa”).

W sekcji *Actuositas* C. Girardo omawia anaforę Kościoła Wschodniego Addai i Mari (*Addai e Mari, l'anafora della Chiesa d'Oriente: „ortodossa” anche senza parole istituzionali*). Anafora jest dziś używana w Kościele chaldejskim i malabarckim; zalicza się ją do najstarszych. I chociaż nie ma ona słów ustanowienia Eucharystii w jednym bloku, to jednak można zauważyć, że są one rozsiane w modlitwach dziękczynnych, chwalebnych i wstawienniczych.

W dziale *Studi* A. Lameri omawia dokumenty Magisterium Kościoła i opracowania naukowe na temat niedzieli opublikowane po Soborze Watykańskim II (*La domenica. Panorama sui documenti del magistero e sugli studi dopo il Vaticano II*). Najpierw nawiązuje on do Listów apostoelskich: *Dies Domini* i *Novo millennio ineunte*, następnie do dokumentu Konferencji Episkopatu Włoskiego z 2001 r. na temat *Przekazywania Ewangelii w zmieniającym się świecie*. Dalsza część artykułu poświęcona jest refleksjom teologiczno-liturgicznym dotyczącym niedzieli.

E. Cattaneo nadaje swojemu studium tytuł „*Non possiamo stare senza il giorno del Signore*”. *Il precetto domenicale e l'identità cristiana* („Nie możemy pozostać bez dnia Pańskiego». Przykazanie niedzielne a tożsamość chrześcijańska”). Tytuł został częściowo zaczerpnięty z akt Saturnina, dotyczących męczenników z Abitene w Afryce. Autor korzysta z kilku wczesnochrześcijańskich pism oraz z Listu apostoelskiego *Dies Domini*. Zwraca uwagę, że dotychczas zbyt mało było refleksji doty-

czącej obowiązku świętowania niedzieli i stara się ten obowiązek uwydatnić w oparciu o tradycję pierwszych wieków i List Jana Pawła II.

W niedzielę uczniowie Pana gromadzą się, by słuchać słowa Bożego — tę kwestię analizuje G. Venturi w artykule *Convocati per un ascolto che interpella. L'attualizzazione „sacramentale” della Parola proclamata* („Zwołani do słuchania, które domaga się wyjaśnienia. Aktualizacja «sakramentalna» głoszonego Słowa”). Niedziela jest dniem, w którym głosi się zmartwychwstanie, i gdyby nie było w tym dniu „Słowa” przyjętego z wiarą, Pascha Chrystusa pozostałaby czymś enigmatycznym. Autor objaśnia liczne perykopy biblijne, zgłębia teksty patrystyczne i soborowe oraz nawiązuje do *Wprowadzenia do Lekcjonarza*. Stwierdza, że słowo Boże nawet wówczas, gdy nie ma związku ze sprawowaniem sakramentów, zawiera w sobie pewne walory sakramentalne, o ile zaświadcza i objawia obecność Chrystusa zmartwychwstałego i przedstawia aktualną zbawczą skuteczność głoszonego misterium. Ponieważ Słowo ma moc, dlatego może być wydarzeniem, które zbawia, a więc: Słuchając Słowo, przyjmujemy zbawienie.

R. Frattallone proponuje refleksję nad świątecznym odpoczynkiem w artykule *„Vacans Ecclesiae” Dimensione etica del riposo festivo* („*Vacans Ecclesiae*. Etyczny wymiar świątecznego odpoczynku”). Termin „sobota” pochodzi od hebrajskiego *shabbat* i oznacza: odpoczywać, zaniechać wszelkiej działalności. Żydzi, interpretując Rdz 2,2-3 i odnosząc tę perykopę do wyjaśnienia szabatu, podkreślali dwa elementy: uświęcenie całego dnia i odpoczynek od wszelkiej działalności. *Talmud Jerozolimski* wylicza 1521 prac, które w tym dniu były zakazane. Natomiast pierwsi chrześcijanie spotykali się razem i przeżywali Paschę Chrystusa w czasie Eucharystii w pierwszy dzień tygodnia, czyli w niedzielę. W środowisku Tertuliana w dniu Pańskim chrześcijanie powstrzymywali się od pracy i przeżywali ten dzień w spokojnej radości. Kilka wieków później św. Benedykt nakaze mnichom w niedzielę pracować, by uniknąć próżnowania. Prawo ogólne, pozwalające na odpoczynek niedzielny, pojawia się w czasach cesarza Konstantyna. Dzisiaj w dniu Pańskim należy znaleźć czas na doświadczenie duchowe, weryfikację swego życia, na przeżywanie Eucharystii i odpoczynek.

W *Notach* C. Cibien mówi o aktywnym uczestnictwie w liturgii. Wiernych należy wychowywać do słuchania i służby w dniu Pańskim; dużą pomocą w realizowaniu tych zadań są „karteczki” z liturgicznymi tekstami na niedzielę. Cibien zatytułował swój artykuł *Educare all'ascolto e al servizio nel giorno del Signore*.

Artykuł P. Sorciego jest poświęcony niedzieli w Kościele bizantyjskim: *La domenica: ottavo e primo giorno. Dal Triodion al Pentecostarion* („Niedziela: ósmy i pierwszy dzień. Od Triodionu do Pentecostarionu”). Każda niedziela nawiązuje do dorocznej Paschy, czerpiąc z niej tematy, symbole i często także teksty.

Ostatni artykuł zeszytu zamieszczono w sekcji *Horyzonty* i poświęcono go Eucharystii jako *Passze wszechświata* (*L'Eucaristia, Pasqua dell'universo*). Jest to

spojrzenie Carla Rocchetta na misterium Eucharystii w aspekcie etyki i estetyki ekologicznej.

Trzeci numer czasopisma zatytułowano *Alla ricerca dello „spirito” della liturgia* („W poszukiwaniu «ducha» liturgii”). O „duchu” liturgii pisali m.in. R. Guardini (1919 r.) i kard. J. Ratzinger (1999 r.).

W *Actuositas* M. Sodi omawia w skrócie *Missale Romanum* z 2002 r., *Dyrektorium o pobożności ludowej i Rytuał egzorcyzmów*.

W sekcji *Anniversari* A. Melloni komentuje przygotowanie, publikację i reakcje na Konstytucję apostolską Jana XXIII *Veterum sapientia* z 22 lutego 1962 r. Konstytucja dotyczyła znaczenia języka łacińskiego w formacji kleryków katolickich.

Pierwszemu artykulowi w dziale *Studi* nadano tytuł *La condivisione eucaristica da parte di membri di Chiese e di Comunità luterane. Prospettive di teologia cattolica* („Współdziałanie w Eucharystii członków Kościołów i Wspólnot luteranckich. Perspektywy teologii katolickiej”). D. Valentini ukazuje tu powody, dla czego luteranie nie mogą współuczestniczyć z katolikami w Eucharystii, mimo podpisania w 1999 r. *Wspólnej deklaracji o usprawiedliwieniu*. Do takiego współuczestnictwa wymagana jest pełna jedność z Kościołem na poziomie wiary, sakramentów i posług. Pośród rozważań autora nad tym zagadnieniem w świetle ekumenizmu godnym uwagi są m.in. refleksje dotyczące małżeństw mieszanych. Na pytanie dr. Krausego, przewodniczącego Światowej Rady Kościołów Luteranckich, skierowane do kard. Kaspera (9 stycznia 2001 r.), dotyczące współuczestnictwa w Eucharystii — według Valentini — można odpowiedzieć, że *Wspólna deklaracja* z punktu widzenia chrystologicznego i antropologicznego autoryzuje rewizję teologiczną i praktyczną problemu współuczestnictwa eucharystycznego, ale z punktu widzenia eklezjalnego nie wydaje się, aby taka autoryzacja mogła mieć miejsce.

Drugie studium opiera się na pismach Ojców Kościoła i przybliża początki kultu maryjnego (*La „Theothokos”, i Padri della Chiesa e gli inizi del culto mariano*). M. Maritano stwierdza, że dla pierwszych chrześcijan Maryja była znakiem miłości Boga, modelem osoby otwartej na transcendencję i odpowiedzialnie zaangażowanej w lepszą przyszłość. Autor ukazuje postać Maryi w kontekście biblijnym, chrystologicznym i eklezjalnym. Do pierwszych tekstów liturgicznych, które wspominają Maryję w kontekście paschalnym, można zaliczyć *Homilię Melitona z Sardes* i *Tradycję apostolską Hipolita*.

C. Álvarez Alonso swoje studium zatytułował *„Professio virginitalis” Per una pneumatologia della verginità secondo sant’Ambrogio* („«Profesja dziewictwa». Ku pneumatologii dziewictwa według św. Ambrożego”). Dziewictwo chrześcijańskie łączy się z pneumatologią stworzenia w momencie stworzenia człowieka na obraz i podobieństwo Boże i w ponownym jego stworzeniu, wynikającym z wcielenia dziewiczego Słowa za pośrednictwem powszechnego daru Ducha Świętego. Św. Ambroży określa ceremonię konsekracji dziewic jako *assumptio in sanctificatione Spi-*

ritus. Dziewica jest przez niego nazwana „zapachem uświęcenia” i „naczyniem uświęconym”, zaś dziewictwo uważa za łaskę. Wskazuje on na związek chrztu i dziewictwa, opisując paralelizm między szatą chrzcielną i szatą dziewic. Dziewica jest świątynią Boga, jest pobożną hostią czystości i męczennicą.

W dniu 15 sierpnia 1986 r. został promulgowany tekst liturgiczny, jedyny w swoim rodzaju, zawierający 46 formularzy maryjnych, zatytułowany *Collectio Missarum de Beata Maria Virgine*. Korzystając z tego zbioru, Maurizio Ceriani napisał artykuł *Maria nel mistero della Trinità secondo i testi eucologici della Collectio Missarum de Beata Maria Virgine. Approfondimento dell'osmosi tra lex orandi e lex credendi* („Maryja w tajemnicy Trójcy według tekstów euchologicznych *Zbioru Mszy o Najświętszej Maryi Pannie*. Pogłębienie osmozy między *lex orandi* i *lex credendi*”). Autor analizuje związek Maryi z poszczególnymi Osobami Trójcy. Na pierwszym miejscu Maryja jest złączona z Ojcem przez włączenie w realizację planu zbawienia. Przez swoje złączenie z Chrystusem Maryja jest również zjednoczona z Ojcem. Jej związek z Synem istnieje na płaszczyźnie macierzyństwa. Natomiast jej zjednoczenie z Duchem Świętym można pojąć wówczas, gdy rozważy się typologię *mulier nova*. Duch Święty zstępuje na Maryję w czasie wcielenia, uzdalniając ją do zrodzenia Syna w czasie. Maryja jest ukazana w liturgii jako misterium zbawienia, gdyż, celebrując dzieło Ojca, Paschę Syna i dar Ducha Świętego, oddaje się równocześnie cześć Maryi.

Ostatni artykuł z sekcji *Studiów* wydaje się nie mieć żadnego związku z tytułem, jaki został nadany zeszytowi. Artykuł poświęcony jest czarom: *Il maleficio: tra concetti e fenomenologie* („Czary: między wyobraźnią a fenomenologią”). Moreno Fiori zauważa, że wierzenia w czary są dziedzictwem niemal uniwersalnym ludów i kultur wszystkich czasów. Czary są działaniem moralnie złym i szkodliwym. W teologii tradycyjnej są one uważane za pewną formę sztuki magicznej, która jest praktykowana w celu szkodenia bliźniemu lub jego dobrom w sposób nadzwyczajny, z pomocą i działaniem demona. Autor wiele uwagi poświęca fetyszom przedstawiającym osobę lub rzecz, której chce się zaszkodzić. Zachęca on do poważnego przestudiowania problematyki czarów, by w ten sposób przyczynić się do zmniejszenia ignorancji w tej dziedzinie.

Enrico dal Covolo przybliży zagadnienie świętości człowieka wierzącego w oparciu o nauczanie Ojców Kościoła (*La santità del fedele nella dottrina dei Padri della Chiesa*). Temat świętości od zawsze stanowił charakterystyczną refleksję chrześcijańskiego doświadczenia, ale szczególnie dzisiaj Kościół na pierwszym miejscu powinien zabiegać o świętość, o czym mówi Jan Paweł II w Liście apostolskim *Novo millennio ineunte*. Autor artykułu podaje syntezę najstarszych komentarzy do perykopy z Pierwszego Listu św. Piotra (2,9) i przytacza kilkanaście fragmentów z dzieł Orygenesusa na temat kapłaństwa wiernych i świętości.

Ostatnie studium numeru trzeciego czasopisma nosi tytuł *Attività parrocchiale e battesimale in Roma alle origini del cristianesimo* („Działalność parafialna

i chrzcielna w Rzymie u początków chrześcijaństwa”). G. Bartolozzi Casti wskazuje na najstarsze miejsca spotkań i kultu, przypominając, że w pierwszych wiekach wspólnota chrześcijańska nie miała prawa do własności i dlatego korzystano z łask dobrodziejów, którzy udostępniali swoją posiadłość dla kultu. Używano wówczas terminu *Titulus*, co oznaczało tabliczkę z imieniem dobrodziejca. Po Edyktie Konstantyna sytuacja uległa zmianie i budynki, dotychczas prywatne, stały się własnością Kościoła, który zyskał osobowość prawną. Przy katedrach biskupich wznosi się baptysteria. O najstarszych baptysteriach z IV i V w. dowiadujemy się z dokumentów historycznych, z epigrafów i wykopalisk archeologicznych.

Kolejny zeszyt periodyku obejmuje dwa numery i jest poświęcony literaturze liturgicznej. Na początku, w dziale *In memoriam*, podano życiorysy zmarłych w 2001 r.: Balthasara Fischera, liturgisty niemieckiego, oraz Luigiego Sessa, kapłana, muzykologa i dyrygenta chóru katedralnego we Florencji. Ponadto zamieszczono tu życiorysy zmarłych w 2002 r.: Paola Giglioni, wykładowcy liturgiki i misjologii na kilku uczelniach Rzymu, Tommaso Luigi Federiciego, profesora świeckiego na Anselmianum i Urbanianum, Joannesa Overatha, liturgisty, muzyka i pastoralisty niemieckiego, oraz Giovanniego Pozzi, kapucyna, specjalisty w dziedzinie klasyki, filozofii, sztuki i poezji.

W *Notach* Corrado Calvano i Andrzej Żądło zamieszczają studium *Analisi linguistica e retorica dei testi eucologici del Missale Romanum. Applicazione del modello stratigrafico* („Analiza lingwistyczna i retoryczna tekstów euchologicznych *Mszалу Rzymskiego*. Zastosowanie modelu stratygraficznego”). Autorzy stwierdzają, że rozwój studiów językowych i literackich doprowadził do analizowania tekstów metodą „warstwową”. Dostarczają oni kilka przykładów takiej metody, bazując na najstarszych sakramentarzach i na *Mszale* Pawła VI.

W obszernym zestawie literatury liturgicznej warto zwrócić szczególną uwagę na spis bibliografii na temat pokuty w starożytnym Kościele (od I do VII w.).

O. Kazimierz Lijka OMI, Poznań